

Wstęp

Niniejszy tom składa się z artykułów młodych badaczy reprezentujących różne dyscypliny nauki oraz eksplorujących zróżnicowane pola badawcze, co odzwierciedla również wachlarz zastosowanych w zbiorze metodologii. Tworzą one interdyscyplinarną platformę badawczą umożliwiającą przybliżenie złożonych przemian instytucjonalnych, dla których impulsem stała się transformacja ustrojowa. Punktem wyjścia w prezentowanych tekstach jest analiza konkretnych przykładów z kultur będących przedmiotem zainteresowania naukowego autorów. Dzięki temu książka ukazuje wielopłaszczyznowość nowych ram instytucjonalnych konstruowanych po 1989 roku.

Każdy tekst zawarty w tomie to studium przypadku umożliwiające odtworzenie oraz zrozumienie mechanizmów przemian instytucjonalnych, które objęły zarówno struktury państwowe, jak i sposoby samoorganizowania się obywateli w krajach powstałych po rozpadzie Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii, a także w Albanii, Bułgarii, Polsce, Niemczech i Federacji Rosyjskiej. Dla większości omawianych krajów przełomowy okazał się rok 1991. W dużej mierze transformacja na interesującym nas obszarze oznaczała nie tylko zmiany o charakterze gospodarczo-ustrojowym, ale i rozpad państw federacyjnych wraz z jego politycznymi oraz cywilizacyjnymi konsekwencjami. W związku z tym problematyka, którą poruszają autorzy, oscyluje zarówno wokół nadrzędnych struktur życia społecznego, jak i nowych podmiotów politycznych, w tym kwestii mniejszości narodowych – ich kondycji na tle potransformacyjnego krajobrazu. To, że jego przemiany zachodzą w różnym tempie oraz niejednakowych zakresach, jest dodatkowym czynnikiem komplikującym procesy instytucjonalizacji, co czyni je prawdziwym wyzwaniem badawczym.

Rosję, pierwsze państwo, w którym komunizm stał się oficjalną ideologią dominującą, przyjęto za oczywisty układ odniesienia do rozważań poświęco-

nych innym krajom postsocjalistycznym z regionu. Jedną z motywacji takiego ujęcia stanowi świadomość obecności wpływów rosyjskich na terenach będących w centrum zainteresowania autorów artykułów, nawet jeśli zależność ta nie jest przez nich problematyzowana.

Empiryczne obcowanie z realiami okresu komunizmu nie jest częścią doświadczenia generacyjnego młodych badaczy. Szeroko rozumiane dziedzictwo minionego systemu (architektoniczne, polityczne, instytucjonalne i przede wszystkim ideologiczne) pozostaje jednak obecne w codzienności ludzi urodzonych po 1989 roku oraz inspiruje ich do podjęcia naukowej refleksji, zwłaszcza że aktualnie staje się przedmiotem wzmożonego zainteresowania na gruncie kultury popularnej, turystyki czy sztuki.

Perspektywa oglądu przemian organizacyjnych przechodzi w publikacji od makrostruktur do mikrohistorii. W poszczególnych rozdziałach uwzględniono również zinstytucjonalizowane modele polityki kulturalnej i polityki pamięci. Analizie poddano instytucje, takie jak państwo i jego organy administracyjne, wspólnoty wyznaniowe, telewizja publiczna, muzeum, a także aktywistyczne ruchy obywatelskie.

Pierwsza część tomu dotyczy rzeczywistości transformacyjnej ujętej w ramy o największym zasięgu. Poddane analizie makrostruktury to gospodarka wolnorynkowa, Kościół, państwo. Zgromadzone w tej części teksty dotyczą obszaru postjugosłowiańskiego i umiejscawiają badane zjawiska na tle historii. Autorzy rozpatrują struktury długiego trwania, mając świadomość ciągłości wzorców oraz rozwiązań instytucjonalnych. Zwracają też uwagę na zjawiska przekraczające granice państwowe oraz na międzynarodowy, szczególnie europejski, kontekst praktyk lokalnych. Ponadto problematyzują konfrontację analizowanych makrostruktur. Funkcjonujące pomiędzy nimi współzależności powodują wręcz podważanie ich granic i kompetencji. Przywołane procesy uwidaczniają się szczególnie na skrzyżowaniach państwa, gospodarki, zinstytucjonalizowanej religii i, dopełniających je, problemów tożsamościowych, głównie w wymiarze narodowym, który we wszystkich tekstach stanowi podstawowy kontekst.

Po rozpadzie państw federacyjnych tożsamość narodowa odgrywa coraz większą rolę polityczną, podlega ciągłemu rekonstruowaniu i wpływa na procesy instytucjonalizacji. W Bośni i Hercegowinie wiąże się to z widocznym akcentowaniem kategorii interesu narodowego, jego oddziaływaniem na politykę państwową, a poprzez nią na sytuację ekonomiczną (analizuje

to Justyna Fudala). Problematyka rozwarstwienia narodowego społeczeństw ujętych wcześniej w ramy państw federacyjnych dotyczy również organizacji religijnych. Umacnianie się różnic narodowych, etnicznych i kulturowych wyodrębnia też podziały religijne, co może prowadzić do instrumentalizacji religii przez państwo. Oddolnie natomiast generuje inicjatywy skupiające swoją działalność na dbałości o interesy mniejszościowych grup wyznaniowych, jak prawosławni w Chorwacji, które przez to, że napotykały na opór dominujących instytucji religijnych, poszukują „azylu” w mediach społecznościowych (pisze o tym Aleksandra Feder).

Przemiany polityczne zachodzące po 1989 roku pociągnęły za sobą szereg rozwiązań formalnych służących ochronie praw obywatelskich, których gwarantem jest konstytucja. Instytucja trybunału stojącego na straży konstytucyjności prawa wywodzi się z demokratycznych tradycji europejskich. W państwach powstałych po rozpadzie Jugosławii, tworzących niegdyś socjalistyczną federację, niezbędne stało się opracowanie rozwiązań legislacyjnych dostosowanych do złożonej struktury etnicznej tych krajów oraz ich pozycji na arenie międzynarodowej (problematykę tę, na przykładzie serbskiego sądu konstytucyjnego, podejmuje Patryk Bukowski).

Druga część książki, rozważająca temat mikrohistorii z rewersu transformacji, ukazuje ograniczenia jednostkowej sprawczości w zderzeniu z systemem. Nie wszyscy uzyskali w nowych warunkach politycznych dostęp do podstawowych praw gwarantujących wolności obywatelskie. Bezpośrednią przyczyną wykluczenia tak zwanych wykreślonych było działanie słoweńskiej władzy ustawodawczej. Sytuacja ta ukazała jednak również inercję instytucji wykonawczych w praktyce odpowiedzialnych za pozbawienie mieszkańców kraju wszelkich praw (Weronika Woźnicka opisuje, dlaczego było to możliwe i jakie miało konsekwencje). Dopiero samoorganizacja i instytucjonalizacja poszkodowanych doprowadziły do ich emancypacji, a także umożliwiły wpływ na organy ustawodawcze i kontrolne, na poziomie krajowym oraz europejskim. Przyczyną marginalizacji jest też brak możliwości zatrudnienia, który – oprócz stopniowego pogarszania sytuacji ekonomicznej – wpływa na kondycję psychiczną jednostek oraz relacje społeczne. Transformacja ustrojowa przyniosła w Polsce wprawdzie lepiej ustrukturyzowane wsparcie osób bezrobotnych, w porównaniu z okresem II Rzeczypospolitej, jednak analizowane mikrohistorie ukazują niedociągnięcia systemu i błędy w jego funkcjonowaniu

(o czym pisze Małgorzata Pawlak). W obu tekstach zwrócono również uwagę na wyzwalającą moc narracji – literacka reprezentacja indywidualnego doświadczenia pełni funkcję upodmiotawiającą, stając się orężem w walce ze stereotypami dotyczącymi poszczególnych grup.

W skład kolejnej części tomu wchodzi artykuły dotyczące problematyki przemian tożsamości zakorzenionych w przeszłości, analizowanej na podstawie instytucjonalnego zagospodarowania materialnego dziedzictwa historycznego, nierozzerwalnie związanego z pamięcią indywidualną i zbiorową. W kontekście przemian politycznych zachodzących po 1989 roku naukowa refleksja musi objąć również modyfikacje, którym uległy zarówno dotychczasowa polityka komemoracyjna dotycząca II wojny światowej (pisze o tym Jakub Wieszcza), jak i narracja wchodząca w dialog z dziedzictwem komunizmu w Albanii (Olga Lebedewa analizuje ją na przykładzie muzeum BUNK'ART). Proces ten wymusił radykalne przesunięcia w tożsamości zbiorowej społeczeństw, uwidaczniające się zarówno w działalności instytucji państwowych, jak i pozarządowych. Praktyki upamiętniające zostały również uznane za część mechanizmu normowania stosunków międzynarodowych. Oba teksty poświęcone temu zagadnieniu łączy aspekt problematycznych artefaktów konotujących sensy związane z pamięcią o obcej dominacji, podporządkowaniu kulturowym, symbolicznym zawłaszczaniu przestrzeni publicznej przez politycznego hegemonia uznawanego za intruza. Z obu analiz wyłaniają się ponadto kategorie, takie jak nostalgia, rozliczenie z przeszłością czy pojednanie, charakteryzujące stosunek postkomunistycznych zbiorowości do własnej przeszłości oraz ukazujące wagę pamięci jako czynnika tożsamościotwórczego.

Ostatnia część tomu została poświęcona modelom polityki kulturalnej realizowanym przez telewizję publiczną oraz instytucje kultury w obrębie codzienności, przestrzeni miejskiej. Autorki, wykorzystując przykład dawnej Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii, współczesnej Federacji Rosyjskiej i Bułgarii, przeanalizowały wpływ państwa na strefę kultury oraz uzależnienie jej kształtu od założeń ideologicznych zarówno w czasie komunizmu, jak i współcześnie. Prowokuje to do stawiania pytań dotyczących zastosowań mechanizmu centralnego planowania w sferze współczesnej produkcji dóbr kultury w Federacji Rosyjskiej (temat ten podejmuje Katarzyna Pasternak). Autorki wszystkich tekstów uwzględniły w analizie działalność instytucji państwowych kształtujących konkretną politykę kul-

turalną oraz sposoby finansowania poszczególnych przedsięwzięć, warunkujące ich zależność instytucjonalną. Rządowe finansowanie często wiąże się z upolitycznieniem działalności instytucji kulturalnych, głównie w celach propagandowych, takich jak chociażby popularyzacja pożądaných modeli zachowań społecznych (co na przykładzie Belgradzkiego Domu Młodzieży opisuje Natalia Nowińska-Antoniewicz). W okresie komunizmu podmiotami uwikłanymi w sieć oddziaływania dominującej polityki kulturalnej byli wszyscy obywatele. Transformacja ustrojowa zainicjowała proces pluralizacji tego pola oraz stopniowy zwrot w kierunku demokratycznie pojmowanej wspólnotowości, która z czasem stała się podwaliną społeczeństwa obywatelskiego. Istotne dla współczesnych procesów instytucjonalizacji są zatem także sposoby samoorganizacji obywateli, a więc organizacje pozarządowe, stowarzyszenia obywatelskie czy oddolne inicjatywy (na przykładzie ingerencji w przestrzeń publiczną Sofii opisuje to zjawisko Angelika Kosieradzka). Problemy omawiane w tej części tomu są skupione przede wszystkim wokół pytania, w jakim stopniu państwowe kontrolowanie produkcji dóbr kulturalnych oraz odgórne określanie ładu przestrzennego miast umożliwiają sterowanie kulturą oraz służą zagospodarowaniu energii społecznej do celów zgodnych z oficjalnie przyjętymi założeniami, opartymi w dużej mierze na przesłankach ideologicznych.

Wśród autorów będących reprezentantami młodego pokolenia badaczy pojawia się potrzeba podsumowania zmian, które zaszły (i zachodzą) w procesie transformacji. Ich analizy często stają się polemiką z mitem o wszechogarniającym i celowym charakterze przemian. Badacze zwracają również uwagę na marginalizację grup społecznych czy inicjatyw kulturalnych, pozbawienie jednostek sprawczości, a nawet podstawowych praw. Prezentowany tom dotyczy problemów grup z rewersu transformacji nie tylko w poświęconym im rozdziale, lecz pośrednio także w innych tekstach. Marginalizacja dotyczy również prawosławnych Chorwatów, niemieckich żołnierzy poległych na ziemiach polskich w II wojnie światowej, rosyjskich twórców seriali niewpisujących się w politykę kulturalną państwa. Z przeprowadzonych przez autorów analiz wynika, że tożsamość narodowa, nie tylko w państwach powstałych w wyniku rozpadu wielonarodowych federacji, wpływa w dużej mierze na zachodzące w okresie transformacji przemiany instytucjonalne. Jedną z głównych kwestii podejmowanych przez autorów jest dostęp do narzędzi umożliwiających zmia-

nę rzeczywistości. Możliwość tę często oferuje instytucjonalizacja, trzymana jednak w ryzach dominujących ram – tytułowych makrostruktur.

We wszystkich artykułach pojawia się ponadto kwestia postrzegania transformacji ustrojowej jako prognozy przemian, które miały zmodyfikować rzeczywistość społeczną, także w wymiarze (samo)świadomości. Rozpatrywane poszczególne przypadki ukazują funkcjonowanie swoistego mitu przemiany – przeświadczenia, że rok 1989 okaże się eksklamacją społeczeństwa obywatelskiego, dobrobytu ekonomicznego oraz niezależności politycznej. Demokratyzacja miała przekształcić ówczesne realia w duchu liberalnych przemian jakościowych dokonujących się zarówno w obrębie struktur państwowych, jak i stosunków oraz wyobrażeń społecznych. Transformacja okazała się procesem na tyle długotrwałym i wieloaspektowym, dokonującym się wewnątrz systemu społecznego, że wielokrotnie jest uznawana za proces wciąż niedokonany.

Dziękujemy dr hab. Magdalenie Bogusławskiej za wsparcie merytoryczne udzielane podczas procesu redakcyjnego i wydawniczego. Szczególne podziękowania za cenne uwagi składamy recenzentkom – dr hab. Lilli Moroz-Grzelak, prof. IS PAN i dr hab. Zuzannie Grębeckiej. Jesteśmy bardzo wdzięczne konsultantom merytorycznym tomu – panu Valeremu Vachewowi, dr. Tomaszowi Rawskiemu oraz dr Jasminie Šuler-Galos. Dziękujemy również za koleżeńską pomoc panu Januszowi Szablewskiemu. Życzliwe wsparcie instytucjonalne okazała nam dr hab. Katarzyna Dróżdź-Łuszczczyk – Prodziekan ds. badań naukowych i współpracy z zagranicą Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.

Angelika Kosieradzka

Marta Cmiel-Bażant